

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У ПЕДАГОГІВ

Klochek L. V. The study of the value-based reflection of teachers / L. V. Klochek // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 40. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 163–173.

L. V. Klochek. The study of the value-based reflection of teachers. The results of the theoretical and empirical study of the value-based reflection as one of the psychological mechanisms of development of social equity in pedagogical interaction are presented in the article. It has been specified that the mechanism of the value-based reflection triggers and precedes the processes in the teacher's value-based self-consciousness achieving a fair distribution of rewards and penalties for the results of their activities. The value-based reflection occurs on the personal, professional, and social levels. It has been proved that personal reflection helps a teacher to understand himself as a carrier of certain values being the elements of the self-consciousness; professional reflection is actualized through the analysis by a teacher of his professional qualities, abilities, and potential, a teacher reconsiders the informative parameters of professional self-consciousness; thanks to the social reflection a teacher is able to analyze and reconsider the quality of his attitude to students, following of moral standards during this process. The empirical study of the mechanism of the value-based reflection revealed that mainly experienced teachers with a pedagogical experience of 21 years tended to have it. It provides interaction with students based on the principles of social equity. It has been emphasized that, compared to the younger colleagues, teachers of this category and teachers with the experience of 6 to 20 years tend to have more conscious attitude to their relations with students, analyze adherence to humane principles and moral standards in pedagogical interaction and express the value-based attitude to students and value-based self-conception. It has been discovered that the mechanism of the value-based reflection, among the young teachers who work at school less than 5 years, does not exactly trigger the process of regulation of self-understanding, thus failing to create a ground for the dominating positive background for socially equal actions towards students.

Key words: social equity, psychological mechanism, value-based reflection, self-consciousness.

Л. В. Клочек. Дослідження ціннісної рефлексії у педагогів. У статті презентовано результати теоретичного й емпіричного дослідження ціннісної рефлексії як одного з психологічних механізмів розвитку соціальної справедливості у педагогічній взаємодії. Зазначено, що механізм ціннісної рефлексії запускає процеси, що відбуваються у ціннісній самосвідомості педагога. З'ясовано, що ціннісна рефлексія відбувається на особистісному, професійному і соціальному рівнях. Доведено, що особистісна рефлексія призводить до нового розуміння вчителем себе як носія певних цінностей, які є складовими його самосвідомості; професійна рефлексія здійснюється у напрямку аналізу вчителем своїх професійних якостей, здібностей і потенціалу, вчитель переосмислює змістовні параметри професійної самосвідомості; соціальна рефлексія педагога дає змогу проаналізувати і переосмислити якість його ставлення до учнів, дотримання у цьому процесі моральних норм. Емпіричне дослідження механізму ціннісної рефлексії встановило, що більшою мірою він розвинений у досвідчених учителів, педагогічний стаж яких перевищує 21 рік, і забезпечує взаємодію з учнями на засадах соціальної справедливості. Наголошено, що педагоги цієї категорії та вчителі зі стажем від 6 до 20 років, порівняно з молодшими колегами, більш усвідомлено ставляться до своїх стосунків з учнями, аналізують, наскільки вони слідує гуманним принципам і моральним нормам у педагогічній взаємодії та виявляють ціннісне ставлення до учнів і ціннісне самоставлення. Виявлено, що у молодих учителів, які працюють у школі не більше 5 років, механізм ціннісної рефлексії не запускає повною мірою регуляцію процесу самопізнання, а тому не створює бази для домінування позитивного тла для здійснення соціально справедливих дій щодо учнів.

Ключові слова: соціальна справедливість, психологічний механізм, ціннісна рефлексія, самосвідомість.

Постановка проблеми. Вивчення психологічних особливостей процесу розвитку соціальної справедливості у педагогічній взаємодії є актуальною проблемою сучасної вікової та педагогічної психології. Останнім часом посилюється науковий інтерес до вивчення моральних аспектів діяльності вчителя, розвитку його моральної свідомості та самосвідомості. Найва в структурі особистості педагога цінність (якість) «соціальна справедливість», яка виявляється у гармонізації його стосунків зі школярами, функціонує завдяки дії психологічних механізмів, що запускають процес справедливого розподілу вчителем міри винагород і покарань учнів за результати їх діяльності. Одним із таких механізмів є механізм ціннісної рефлексії. Його вивчення дасть змогу виявити, як усвідомлення та переосмислення власних уявлень і переконань про соціальну справедливість, дій і вчинків щодо учнів позначається на характері взаємодії з ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен рефлексії завжди перебував у центрі уваги психологічної науки. Поняття рефлексії, започатковане у філософії, визначалося як тип мислення, звернення свідомості людини на себе, осмислення результатів роботи процесів свідомості. У психології рефлексія, зазвичай, зводилася до процесу пізнання особистістю перебігу своїх пізнавальних процесів, емоційних, вольових та інших проявів, до відзеркалення уявлень і реакцій інших людей (Б. Г. Ананьєв, О. О. Бодальов, Л. С. Виготський, Д. О. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. Б. Ельконін та ін.). Окремі вчені (Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков) розглядали рефлексію як здатність людини, що сприяє розвитку процесу самодетермінації. В. В. Давидов зводив рефлексію до здатності мислення суб'єкта розкривати суть своїх дій і життєвих завдань. Д. Мезиров указував на поєднання інтелектуальної та емоційної сторін рефлексії, підкреслюючи її роль у появі нового розуміння і ціннісного ставлення до об'єкта переосмислення. В. В. Волошина визначала рефлексію як важливий механізм у формуванні ціннісної самосвідомості особистості, що виявляється в переосмисленні нею значущості смислів своїх ставлень до власних проявів, соціальних ситуацій та до інших людей. Як механізм розвитку моральної самосвідомості зростаючої особистості розглядала рефлексію відомий психолог І. С. Булах, наголошуючи на тому, що моральна рефлексія, яка підносить людину на новий рівень розуміння життя, є осмисленням і переосмисленням суб'єктом його взаємодій із точки зору належного й ціннісного.

Зважаючи на те, що рефлексія відбувається, у тому числі, стосовно ціннісної сфери особистості, ми поставили за мету дослідити особливості ціннісної рефлексії як психологічного механізму розвитку моральної якості особистості педагога – соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наші погляди на природу психологічного механізму близькі до наукової позиції І. С. Булах, яка визначала їх як «закріплені у психологічній структурі особистості способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні особистісні новоутворення» [2, с. 163]. У контексті нашого дослідження ми визначаємо психологічні механізми як способи глибинних перетворень особистості педагога, структури його аксіосфери, що зумовлюють появу і розвиток морального утворення соціальної справедливості, яке об'єктивується у діалогічній взаємодії зі школярами та соціально

справедливих діях щодо них. Психологічні механізми забезпечують успішне перетворення соціальних та професійних вимог до вчителя бути справедливим у стосунках з учнями на внутрішні регулятори його педагогічної діяльності. Серед таких механізмів ми виокремлюємо ціннісну рефлексію. Механізм ціннісної рефлексії запускає процеси, що відбуваються у ціннісній самосвідомості педагога, і забезпечує їх перебіг із досягненням позитивного результату. Вчитель рефлексує свої знання й уявлення про моральні цінності, у тому числі про соціальну справедливість, власні моральні переконання, дії та вчинки, до яких він удався у взаємодії зі школярами і які визначав як справедливі чи несправедливі. Під час такого усвідомлення педагог визначається, наскільки соціальна цінність справедливості є для нього особистісно значущою. І тоді його ціннісно-сміслова позиція щодо розподілу між учнями винагород і покарань з урахуванням їхнього індивідуального внеску у виконання учбової діяльності чи слідування виховним настановам трансформується у стратегічну ціннісну орієнтацію вчителя – цінність-мету соціальної справедливості. Це надає йому впевненості у правильності обраного вектора педагогічної взаємодії, позначається на позитивному самостворенні, виникненні самоповаги до себе як до носія моральних цінностей та суб'єкта соціальної справедливої поведінки щодо учнів.

С. Л. Рубінштейн зазначав, що рефлексія ніби втручається у плінний хід життя, виводить людину за його межі. Це виявляється у тому, що особистість стає у метапозицію до себе, своїх думок, учинків і починає піддавати глибинному аналізу всі свої розумові дії, емоції, поведінкові прояви, соціальні контакти. Переосмислення виводить її на інший рівень – філософського осягнення життя, на якому вона починає знаходитися на одному з ціннісно-сміслових полюсів: повної душевної спустошеності чи осмисленого морального існування [6]. Педагог, покликаний навчати і виховувати учнів, безумовно, є освіченою та культурною людиною. Рефлексія, яку він здійснює, дає змогу аналізувати свої особливості, думки, дії з точки зору перспектив подальшого морального розвитку і самовдосконалення. В. Франкл, висловлюючись про таких людей, вважав, що вони здатні перебувати над ситуацією, змінювати своє ставлення до неї, віднаходити смисли. У пошуках останніх особистість переглядає цінності й визначається з найбільш значущими, серед яких дослідник виокремлював захист власної особистості – змістовно близьку до

справедливості [7]. Механізм рефлексії дає можливість людині пізнати навколишній світ і себе в ньому з різних сторін, про що висловлювалися вчені Г. М. Андреева, М. Ш. Магомед-Емінов, С. Л. Рубінштейн [1; 5; 6] та ін. Рефлексія вчителя спрямована на його особистість, професійні прояви, взаємодію з учнями. Відтак можна говорити про особистісну, професійну, соціальну рефлексію педагога.

Сутність особистісної рефлексії вчителя полягає в осмисленні та переосмисленні особистісних смислів, цінностей у своєму минулому, теперішньому та майбутньому образі «Я» (І. С. Булах), що відображається на новому розумінні: себе як носія певних якостей і цінностей. Результатом такої рефлексії є особистісне зростання педагога і творча інтерпретація свого життєвого шляху (П. В. Лушин). Професійна рефлексія здійснюється у напрямку аналізу вчителем своїх професійних якостей (цінностей), професійних здібностей і професійного потенціалу. Через призму педагогічної реальності вчитель переосмислює змістовні параметри професійної самосвідомості, а саме уявлення про свої педагогічні якості та можливість, самодостатні уявлення про себе як про особистість, гідну своєї професії. Соціальна рефлексія педагога дає змогу вчителеві подивитися стороннім поглядом на ситуацію його взаємин з учнями, проаналізувати і переосмислити якість свого ставлення до них, дотримання у цьому процесі моральних норм. Здійснюючи соціальну рефлексію, педагог виявляє діалогічне ставлення до себе (І. Д. Бех), веде внутрішній діалог (Г. В. Дьяконов) і приходиться до узагальнення, яке стосується якісної оцінки його дій та вчинків стосовно учнів. Таке переосмислення актуалізує сумління педагога в питаннях визначення правильності педагогічних виправдань певних дій чи їх засудження. Особистісна, професійна і соціальна рефлексія відбуваються у ціннісному просторі особистості педагога.

Н. Л. Худякова ціннісну рефлексію розглядала як різновид рефлексії, що здійснюється в аксіологічному полі особистості та є формою оцінного ставлення людини до власних цінностей. Учена висловлювала думку, що ціннісна рефлексія відіграє провідну роль у розвитку ціннісного світу особистості. Вона ніби провадить діяльність, спрямовану на процеси самосвідомості – самопізнання, самооцінки, самоідентифікації, самовизначення. Об'єктом ціннісної рефлексії виступають особистісні цінності; культурним засобом – образ майбутнього, який вважається еталонним; результатом – самоідентифікація як віднаходження тотожності

з собою і самовизначення як розуміння перспектив подальшого розвитку своєї особистості [8]. Рефлексуючи свою особистісну цінність «соціальна справедливість», поряд з іншими цінностями, учитель створює і розширює межі власного аксіологічного простору. Об'єктом аналізу під час здійснення ціннісної рефлексії є особистісна цінність учителя «соціальна справедливість» та всі його педагогічні прояви, пов'язані з нею. Засобом ціннісної рефлексії є образ педагога, який в ідеалі засвоїв соціальну цінність «соціальна справедливість», трансформував на особистісну й у практиці взаємодії з учнями успішно дотримується її норм. Результатом цього процесу стає: набуття ідентичності, що виявляється в тотожності свого реального образу вчителя з образом педагога, який оволодів соціальною цінністю «соціальна справедливість» як особистісною; визначення учителем подальшого шляху свого професійного розвитку, вектор якого спрямований на подальше оволодіння гуманістичними цінностями, які забезпечують досягнення справедливості у педагогічній взаємодії. Їх об'єктивація обумовлює об'єктивацію особистісної цінності соціальної справедливості, яка стає особистісним смислом учителя.

Емпіричне дослідження ціннісної рефлексії як механізму розвитку соціальної справедливості педагогів ми здійснювали за допомогою методики «Розвиток ціннісної саморегуляції особистості» (М. Грант, модиф. В. В. Волошиної) [3, с. 295]. У процесі її застосування було задіяно 503 вчителів загальноосвітніх навчальних закладів, із них – учителі, які мають педагогічний стаж до 5 років – 147; від 6 до 20 років – 170; понад 21 рік – 186. Результати виявлення рівня розвитку ціннісної рефлексії у досліджуваних представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Кількісні показники розвитку механізму
ціннісної рефлексії педагогів**

Рівень розвитку ціннісної рефлексії педагогів	Педагоги зі стажем 0–5 років (n = 147)		Педагоги зі стажем 6–20 років (n = 170)		Педагоги зі стажем понад 21 рік (n = 186)	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Низький	49	33,3	33	19,4	6	3,2
Середній	95	64,6	129	75,9	170	91,4
Високий	3	2,1	8	4,7	10	5,4
Усього	147	100,0	170	100,0	186	100,0

Згідно даних, наведених у таблиці 1, у вчителів переважає середній рівень ціннісної рефлексії, хоча у різних категорій кількісні показники суттєво різняться. Так, найвищі результати показали вчителі, педагогічний стаж яких перевищує 21 рік, – 91,4%. Дещо нижчими є показники категорії вчителів, педагогічний стаж яких перебуває у межах від 6 до 20 років (75,9%). Найменший відсоток спостерігається у вчителів, стаж яких не перевищує 5 років (64,6%).

Педагоги середнього рівня рефлексії усвідомлено ставляться до своєї взаємодії з учнями, аналізують, наскільки вони слідуєть гуманним принципам у стосунках з учнями, чи завжди бувають справедливими, яким нормам слідуєть і чи своїми діями виявляють ціннісне ставлення до учнів і ціннісне самоставлення. Хоча досліджувані середнього рівня доволі активно вдаєтьсь до аналізу власних думок, переживань, дій у педагогічній взаємодії, інколи вони роблять послаблення у цьому процесі, а тому з-під їх аналізу випадаєть окремі ситуації, варті педагогічної уваги. Як бачимо, найбільшою мірою описана характеристика середнього рівня виражена у досвідчених учителів, стаж яких понад 21 рік, і найменшою – у вчителів-початківців зі стажем до 5 років. Тобто спостерігаєтьсь тенденція збільшення кількісних показників середнього рівня ціннісної рефлексії в сторону підвищення педагогічного стажу в досліджуваних.

Це відбуваєтьсь за рахунок збільшення кількісних показників низького рівня ціннісної рефлексії в сторону зниження педагогічного стажу, що виявляєтьсь у наступному: низький рівень властивий 3,2% учителів зі стажем понад 21 рік, 19,4% педагогів, стаж яких від 6 до 20 років, і 33,3% учителів зі стажем до 5 років. Наявність низького рівня ціннісної рефлексії у досліджуваних означає, що вони не виявляють бажання піддавати аналізу свої особистісні та професійні прояви. Натомість не вбачають негативу в деструктивних стосунках з учнями, коли вдаєтьсь до несправедливих дій щодо них. Значний відсоток досліджуваних із таким рівнем серед молодих учителів актуалізує проблему корекції негативного впливу ціннісної рефлексії низького рівня на когнітивно-інформаційну складову соціальної справедливості особистості педагога.

Високого рівня розвитку ціннісна рефлексія набула у 2,1% учителів-початківців, у 4,7% учителів зі стажем від 6 до 20 років і в 5,4% педагогів зі стажем понад 21 рік. Як видно з презентованих результатів, найвищі кількісні показники ціннісної

рефлексії як механізму соціальної справедливості у педагогічній взаємодії притаманні досвідченим педагогам із професійним стажем понад 21 рік.

У межах застосування цієї методики ми також виявили окремі сторони ціннісної рефлексії у досліджуваних – ціннісно-особистісну, ціннісно-професійну, ціннісно-соціальну рефлексію. Презентуємо аналіз отриманих даних.

Стосовно діагностики ціннісно-особистісної рефлексії, то отримані результати засвідчують, що переважна більшість досліджуваних (65,3% педагогів зі стажем до 5 років, 82,9% учителів зі стажем від 6 до 20 років і 82,8% учителів, стаж яких перевищує 21 рік) має середній рівень розвитку ціннісно-особистісної рефлексії, наявність якої забезпечує здатність учителя аналізувати свої особистісні якості та прояви, спрямовує його на розвиток себе як суб'єкта пізнання цінностей і життєвих установок. Високий рівень превалює у вчителів-початківців (24,5%), що означає наявність більш вираженого у них інтересу до своєї особистості, ніж у старших колег (13,6% зі стажем від 6 до 20 років і 14,5% зі стажем понад 21 рік). Загалом досліджувані, які перебувають на високому і середньому рівнях, схильні здійснювати внутрішню роботу над собою, ведучи внутрішній діалог, доходять висновків про особистісні смисли та висувують вимоги морального змісту, що стосуються особистісного самовдосконалення. Хоча відсоток досліджуваних із низьким рівнем ціннісно-особистісної рефлексії незначний (10,2% учителів зі стажем до 5 років, 3,5% педагогів, які мають стаж від 6 до 20 років і 2,7% досвідчених педагогів зі стажем понад 21 рік), все ж можна констатувати, що має місце тенденція до зниження розвитку ціннісно-особистісної рефлексії в досліджуваних.

Зазначене, на нашу думку, відбувається з огляду на тенденцію до зростання розвитку ціннісно-професійної рефлексії. Більшості досліджуваних (66,7% учителів зі стажем до 5 років, 51,0% вчителів зі стажем від 6 до 20 років і 55,9% педагогів, які мають стаж понад 21 рік) притаманний високий рівень її розвитку. Вона спонукає особистість учителя аналізувати себе як суб'єкта педагогічної діяльності, співставляти вимоги професії, у тому числі морального змісту, і своє виконання необхідного. У досвідченіших учителів кількісні показники розподілилися між високим і середнім рівнями окресленої якості: середній рівень мають 49,0% учителів зі стажем від 6 до 20 років і 45,0% зі стажем понад 21 рік. Тоді як частині учителів-початківців влас-

тивий середній (32,1%) і низький (1,2%) рівні ціннісно-професійної рефлексії. Як бачимо, має місце тенденція до зростання середньої міри прояву ціннісно-професійної рефлексії у досліджуваних, хоча найменшою мірою це стосується вибірки вчителів, стаж яких не перевищує 5 років.

Ціннісно-соціальна рефлексія дає змогу вчителю піддати аналізу стосунки з оточуючими та визначити своє місце у них, як він виконує соціальну роль наставника школярів та якість ведення діалогу з ними в рамках педагогічної взаємодії як різновиду соціальної взаємодії. Аналізуючи презентовані результати, можна стверджувати, що досліджувані усіх трьох категорій показали майже однакові результати за високим, середнім і низьким рівнями розвитку ціннісно-соціальної рефлексії, незважаючи на незначні розбіжності у відсоткових частках вибірок. Це означає, що переважній більшості учасників експерименту (83,7% вчителів зі стажем до 5 років, 82,9% педагогів зі стажем від 6 до 20 років і 86,0% учителів, стаж яких перевищує 21 рік) притаманний середній рівень досліджуваної якості. Він дозволяє за умови ціннісного ставлення до інших людей аналізувати свої соціальні прояви. При цьому рефлексії піддаються як власні соціальні якості та поведінка, так і інших учасників соціальних взаємодій. Досліджувані цього рівня прогнозують дії інших людей, що допомагає в управлінні соціальними процесами. Аналізу також піддаються ціннісно-сміслові позиції – самого педагога й інших. Значна кількісна вираженість середнього рівня ціннісно-соціальної рефлексії зумовлена незначною кількістю вчителів, які мають високий (7,5% учителів зі стажем до 5 років, 7,7% педагогів, стаж яких знаходиться у межах від 6 до 20 років, 6,5% учителів зі стажем понад 21 рік) і низький (8,8% учителів-початківців, 9,4% учителів зі стажем від 6 до 20 років, 7,5% найдосвідченіших учителів) рівні її розвитку. Високий рівень ціннісно-соціальної рефлексії дозволяє педагогам здійснювати якісний аналіз своїх соціальних здатностей, оцінювати характер взаємодії з іншими; активізувати своє бажання самовдосконалюватися у сфері соціальних контактів. При низькому рівні, навпаки, досліджувані не вдаються або ситуативно вдаються до аналізу своїх соціальних проявів, не переймаються питаннями побудови конструктивних взаємин з іншими, а тому не трансформують соціальні цінності в особистісно і професійно значущі й такі, що мотивують до самовдосконалення.

Висновки. Дослідження ціннісної рефлексії педагогів як механізму розвитку соціальної справедливості їх особистості дало змогу зробити такі узагальнення. У процесі здійснення педагогічної діяльності вчитель рефлексує на свої уявлення, знання про соціальну справедливість і на переконання в необхідності вдаватися до справедливих учинків у взаємодії з кожним учнем. Він усвідомлює масштабність для себе соціальної цінності соціальної справедливості та визначає, наскільки вона є для нього значущою і цінною як для особистості та професіонала. Завдяки рефлексії вчитель отримує нові знання про себе і починає розуміти свою особистість, якій властиві особистісні та професійні цінності. Експериментальне вивчення механізму ціннісної рефлексії загалом дало змогу узагальнити, що він дозволяє педагогу здійснювати якісний самоаналіз своїх особистісних, професійних і соціальних якостей, переживань, які виникають у процесі взаємодії з учнями, проявів своєї моральної поведінки. Більшою мірою зазначений механізм розвинений у досвідчених учителів, педагогічний стаж яких перевищує 21 рік, і забезпечує взаємодію з учнями на засадах соціальної справедливості. Натомість у молодих учителів, які працюють у школі не більше 5 років, механізм ціннісної рефлексії не запускає повною мірою регуляцію процесу самопізнання, а тому не створює бази для домінування позитивного тла для здійснення соціально справедливих щодо учнів дій.

Перспективою подальших досліджень є виявлення дії механізму ціннісної рефлексії на когнітивно-інформаційну складову соціальної справедливості особистості педагога.

Список використаних джерел

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 365 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія / Ірина Сергіївна Булах. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 340 с.
3. Волошина В. В. Психологічні технології підготовки майбутніх психологів : монографія / Валентина Віталіївна Волошина. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 391 с.
4. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / Василий Васильевич Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.

5. Магомед-Эминов М. Ш. Трансформация личности : монография / Мадрудин Шамсудинович Магомед-Эминов. – М. : Психоаналитическая ассоциация, 1998. – 496 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – 705 с.
7. Франкл В. Доктор и душа / Виктор Франкл ; пер. с англ. А. А. Борева. – СПб. : Ювента, 1997. – 285 с.
8. Худякова Н. Л. Аксиологические основы поведения человека / Наталья Леонидовна Худякова. – Челябинск : Изд-во Челяб. гос. ун-та, 2010. – 109 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Andreeva G. M. Social'naja psihologija : uchebnyk dlja vysshih uchebnyh zavedenij / Galina Mihajlovna Andreeva. – М. : Aspekt-Press, 2004. – 365 s.
2. Bulah I. S. Psihologija osobystisnogo zrostannja pidlitkiv: realii' ta perspektyvy : monografija / Iryna Sergii'vna Bulah. – Vinnycja : TOV «Nilan-LTD», 2016. – 340 s.
3. Voloshyna V. V. Psihologichni tehnologii' pidgotovky majbutnih psihologiv : monografija / Valentyna Vitalii'vna Voloshyna. – Vinnycja : TOV «Nilan-LTD», 2015. – 391 s.
4. Davydov V. V. Problemy razvivajushhego obuchenija: opyt teoreticheskogo i jeksperimental'nogo psihologicheskogo issledovanija / Vasilij Vasil'evich Davydov. – М. : Pedagogika, 1986. – 240 s.
5. Magomed-Jeminov M. Sh. Transformacija lichnosti : monografija / Mадrudin Shamsudinovich Magomed-Jeminov. – М. : Psihoanaliticheskaja asociacija, 1998. – 496 s.
6. Rubinshtejn S. L. Osnovy obshhej psihologii / Sergej Leonidovich Rubinshtejn. – SPb. : Piter, 1998. – 705 s.
7. Frankl V. Doktor i dusha / Viktor Frankl ; per. s angl. A. A. Boreeva. – SPb. : Juventa, 1997. – 285 s.
8. Hudjakova N. L. Aksiologicheskie osnovy povedenija cheloveka / Natal'ja Leonidovna Hudjakova. – Cheljabinsk : Izd-vo Cheljab. gos. un-ta, 2010. – 109 s.

Received January 31, 2018

Revised February 19, 2018

Accepted March 9, 2018